

MARTIN HAMPL

JE NÁSTUP KONVERGENČNÍCH TENDENCÍ V DIFERENCIACI GLOBÁLNÍHO SYSTÉMU POTVRZENÍM OBECNÝCH PŘEDSTAV O VÝVOJI ÚZEMNÍCH A SOCIÁLNÍCH HIERARCHIÍ?

HAMPL, M. (2014): Does the onset of trends towards convergence within the differentiation of the global system confirm the general assumptions about the development of territorial and social hierarchies? *Geografie*, 119, No. 1, pp. 26–49. – We are currently witnessing a significant turn in the evolution of the global system. The long term rise in the dominance of the “West” has been recently not only halted, but in fact reversed. Within the last two decades, close to a fifth of the world’s GDP has been transferred from the core to the semiperiphery, and increasingly also the periphery, of the global system. The hierarchic manner of the asymmetric geographic distribution of the world’s economy and population, and its transformation, remains a significant subject of scientific research and a key issue within the decision-making sphere of world politics. However, the discrepancy between the hierarchical differentiation of states and civilizations in terms of their size on one hand and their development (wealth) on the other remains an important issue. The degree of this discrepancy (or lack of) depends on the scale on which the differentiation is examined. At the macroregional level, it remains very pronounced, while it decreases in significance on the mezoregional and microregional levels – within the developed countries, a relative correspondence exists between both types of hierarchy. This article therefore intends to delineate the basic types of hierarchical differentiation to discuss the causal mechanisms of their formation and prospective change.

KEY WORDS: size hierarchy – development hierarchy – scale/rank differentiation – divergence – convergence cycles.

1. Úvod

Počátek nového tisíciletí přinesl zásadní obrat ve vývoji globálního systému v moderním, industriálním a postindustriálním období. Dlouhodobé zvyšování dominance „Západu“, resp. „jádra“ v pojetí koncepce světového systému (Wallerstein 1979, 1984 aj.), ke kterému docházelo přinejmenším v průběhu 19. a 20. století (Taylor 1989; Lindert, Williamson 2001; Landes 2004; Novotný 2007; Pieterse 2011), bylo v posledních letech nejen zastaveno, nýbrž změněno v trend opačný. Dynamický růst ekonomiky řady zemí semiperiferního a zvláště periferního typu byl navíc umocněn finanční a ekonomickou krizí vyspělých států, jejich několikaletou stagnací. Zformování bloku BRIC, resp. BRICS (Brazílie, Rusko, Indie, Čína a později i Jihoafrická republika), jakožto nových významných aktérů globální ekonomiky vyvolává neobyčejný zájem nejen odborného tisku. Velikost těchto zemí a zároveň jejich relativní chudoba a technologická zaostalost navozují pochopitelně obavy a nejistoty u bohatých

zemí z budoucího uspořádání globálního systému. Proces globalizace považovaný řadou autorů donekdávna za formu dalšího rozvoje a expanze bohatých států (jádra) přináší v podstatě opačné efekty. Prohlubování propojenosti světa vede tedy v první řadě k aktivizaci semiperiferie a periferie a možno říci i ke zvyšování organičnosti světového systému. To vše pochopitelně zrychluje nejen všeobecný společenský pokrok, ale nastoluje i významné problémy ekologické udržitelnosti ekonomického růstu a zesílené mocenské konkurence.

Patrně nejvíce pozornosti politiků a veřejnosti přitahuje rozsah a směr redistribuce světové ekonomiky, a zvláště pak neobyčejný růst Číny. Mediálně atraktivní je zejména soutěž USA a Číny a odpovídající spekulace o proměně jejich významového postavení. Například známý britský institut prognózuje tyto přesuny v tzv. CEBR světové ekonomické lize během let 2010–2020: přestože si Čína pouze podrží 2. místo dojde k zvýšení jejího podílu na HDP USA ze 40 % na 84 %, Rusko se přesune z 10. na 4. místo a Indie z 9. na 5. místo, naopak Německo by podle této studie sestoupilo ze 4. místa na místo 7. (CEBR 2011). Vzhledem ke krátkodobosti této prognózy jsou popsány posuny výjimečně závažné. Je ovšem diskusní zda budou popisované předpovědi naplněny, reálnost těchto změn je však pravděpodobná. Vývoj tradičně definovaného HDP je ovšem především kvantitativní charakteristikou agregátního typu, která v řadě ohledů nezachycuje hlubší kvalitativní strukturu ekonomiky. Zjednodušeně je možno hovořit o převaze industriálních (extenzivních) forem ekonomického růstu u rozvojových zemích a o dominanci postindustriálních (intenzivních) forem růstu u zemí rozvinutých. Tyto rozdíly se přirozeně promítají do vývoje mezinárodní dělby práce a speciálně do utváření globálních komoditních, hodnotových a produkčních řetězců (Cattaneo, Gereffi, Staritz 2010; Blažek 2012 aj.). Diskuse kvalitativních otázek ekonomiky a jejího vývoje, nutně spojených s hodnocením úrovně vědy, výzkumu a technologie na jedné straně a s organizačními strukturami a kapitálovou silou nadnárodních společností na straně druhé přináší i studie M. Coxe (Cox 2012).

Význam současných změn včetně určité proměny samotné globalizace nelze pochopitelně omezovat rámcem ekonomického systému. Diferencovaný růst a odpovídající redistribuce bohatství mezi státy a jejich seskupeními je primární podmínkou přetváření mocenského uspořádání světa a má řadu dalších sociálních, kulturních i ekologických konsekvencí. Budoucí geopolitické uspořádání světa je uvažováno v několika variantách, všeobecně však převládají názory o konci unipolarity a odpovídající dominance severoatlantického jádra (píše se o iluzi unipolarity – Layne 2006, Zakaria 2008, Pieterse 2011). Transformace dlouhodobě vytvářeného asymetrického modelu jádro–semiperiferie–periferie může být realizována různými formami multipolarity, bipolaritou USA–Čína, resp. Západ–Čína nebo dokonce jakousi novou – nadstátní – unipolaritou prostřednictvím vytvoření globální plutokracie (Pieterse 2011). Všechny dosavadní prognózy jsou ovšem nejistými spekulacemi, spolehlivé jsou pouze skutečnosti dvojího druhu: masový nástup konvergenčních tendencí ve vývoji globálního systému a mimořádný rozsah i dynamika aktuálních změn. Je nutno zdůraznit, že v průběhu dvou desetiletí byla „přesunuta“ pětina světové ekonomiky z jádra do semiperiferie a zejména do periferie. Tak výrazné změny v moderní historii dosud nenastaly, a také různé dřívější potenciální či realizované formy bipolárního (natož multipolárního) uspořádání byly významově omezenější

a kvalitativně odlišné. V minulosti se jednalo téměř výhradně o velmocenské střety v rámci samotného „jádra“, resp. o změny vedoucí k rozšíření jádra (např. výjimečný, avšak víceméně jen krátkodobý růst ekonomické váhy Japonska). Také dlouhodobější rivalitu USA a SSSR je možné zahrnovat do rámce širěji vymezeného jádra. Navíc tato rivalita byla převážně vojensko-politického typu a z ekonomického hlediska se nejednalo o rovnocenné soupeře. Teprve současnost tedy nastoluje fundamentální změny v uspořádání globálního systému celého.

Záměrem tohoto sledování není širší diskuse stavu a perspektiv mocenského uspořádání globálního systému, ale obecné zhodnocení změn v úrovni územních a sociálních nerovnoměrností a jejich podmíněností. Důvody této tematické orientace jsou dvojího druhu. Za prvé výše zmíněný, širěji pojatý geopolitický a geoekonomický přístup studia byl užit v dřívější práci (Hampl 2009) a může být proto na tomto místě jen doplňován dílčím způsobem. Za druhé je otázka globálního uspořádání převážně pojímána jako unikátní tematika a zároveň je to tematika zvýšeně ideologizovaná. Tyto skutečnosti pochopitelně omezují možnosti generalizací a zařazení příslušných poznatků od širších teoretických konstrukcí. Navzdory obtížím teoretického uchopení sledované problematiky je „základní výzkum“ v poznání globálního systému žádoucí a nepochybně i možný. V tomto smyslu následující hodnocení navazuje především na dříve zpracovanou typologii (nejen) sociografických vývojových procesů (Hampl 2010) a zejména na obecná hodnocení hierarchických organizací v realitě (Hampl 1971, 1989, 1998, 2000). V souladu s uvedenými studiemi je i pojetí a zjednodušená metodika hodnocení hierarchií, resp. míry hierarchizace: asymetrický vztah mezi významností a četností vnitřních jednotek příslušných systémů (mnoho minim – málo maxim) vyjádřený agregátně mírou nerovnoměrnosti v rozmístění vybraných jevů.

2. Základní charakteristiky stavu a současného vývoje makroregionální diferenciacie světa

Východiskem sledování vybrané tematiky je nutně faktografické postižení aktuálních poměrů v diferenciaci globálního systému z hledisek územních i sociálních. Toho lze dosáhnout prostřednictvím poměrně jednoduchých metodických zásad a aspektů, jejichž užitečnost byla ověřena již v dřívějších studiích (Hampl 2005, 2009 aj.). V podstatě se jedná o řešení otázek trojího druhu:

1. Výběr reprezentativních jevů a odpovídajících ukazatelů. Vzhledem k existující datové základně a potřebě agregátní/syntetické vypovídající schopnosti charakteristik bude sledováno obyvatelstvo a ekonomický produkt (HDP). V obou případech půjde o jejich hodnocení ve vztahu k území – označení O/G pro geografickou distribuci obyvatelstva a E/G pro geografickou distribuci HDP. Míra nerovnoměrnosti v rozmístění (H) odpovídá bodu na Lorenzově oblouku (definice viz poznámky k tabulce 1). Sociální diferenciaci pak charakterizuje podstatným způsobem poměr ekonomické a populační velikosti sledovaných jednotek. Ten je možno zjednodušeně považovat i za charakteristiku jejich „bohatosti“ nebo „vyspělosti“, byť s vědomím značného zjednodušení tohoto pojetí. Distribuce HDP ve vztahu k obyvatelstvu je

označena E/O a míry nerovnoměrnosti této distribuce budou vyjádřeny opět ukazatelem H – namísto vztahu k územnímu rozsahu půjde ovšem o vztah k populační velikosti.

2. Zvláštní význam má volba vhodného měřítkového řádu globální diferenciaci a vymezení příslušných jednotek. Vzhledem k přednostnímu zaměření celého sledování na zhodnocení změn makrodiferenciaci světa byly převzaty z dřívějších studií subglobální systémy, a to ve dvou mírně odlišných variantách: (a) 11 systémů s citlivější možností rozlišení do kategorií jádro–semiperiferie–periferie (Dostál, Hampl 2000; Hampl 2009) a (b) 12 systémů lépe srovnatelných z hlediska územní velikosti (Novotný 2004). V obou variantách byly alespoň základním způsobem zohledněny požadavky geografické, ekonomické a sociokulturní integrity těchto systémů. Bližší informace o vymezení a o označování těchto celků jsou uvedeny v poznámkách k tabulce 1 a ve výše citovaných pracích.
3. Třetím úkolem je stanovení vhodného období, resp. časových průřezů hodnocení. I v tomto případě byly využity předchozí analýzy vztažené k roku 1992 a k roku 2004. Ty byly dále doplněny novými daty k roku 2011. Počátek období byl stanoven k roku 1992 vzhledem k předchozí nesrovnatelnosti údajů o HDP u komunistických a ostatních zemí (jejich úroveň k roku 1992 byla ovšem podceněna). Určitý rozdíl v délce první a druhé části podchyceného období lze považovat za nepodstatný.

Popsaným způsobem byly stanoveny základní charakteristiky aktuálního stavu a vývoje distribuce obyvatelstva a ekonomiky v rámci globálního systému na měřítkově nejvyšší úrovni jeho územní diferenciaci, resp. regionalizace. Přehled výsledků podávají tabulky 1 a 2 a obrázek 1. V první tabulce jsou uvedeny údaje o celkové úrovni makrodiferenciaci, v tabulce druhé o změnách proporcí jádra, semiperiferie a periferie. Obrázek 1 pak zachycuje podstatné charakteristiky celkové měřítkově/řádovostní diferenciaci v distribuci obyvatelstva a ekonomiky z pohledu územního a sociálního. V tomto případě byly využity, resp. převzaty výsledky dřívějších studií (Hampl 2000, 2005). Rozšíření sledování o měřítkově nižší úrovně územní diferenciaci tak umožňuje stanovit specifika makrodiferenciaci světa. Zajímavou možností nabízí i srovnání řádovostně/měřítkového uspořádání obyvatelstva a ekonomiky s uspořádáním fyzickogeografických jevů.

Navzdory omezenému počtu sledovaných ukazatelů je možné dostatečně dokládat nejen význam a směřování změn, ale stanovit i potenciální souvislosti v distribuci sledovaných – významově primárních – jevů. Diskuse těchto souvislostí navozuje závažné otázky dalšího postupu studia, postupu orientovaného na hledání pravidelností a prvotního vysvětlení geografických a sociálních diferenciací. Výhodiskem hodnocení je porovnání zjištěných charakteristik, a to nejprve úrovní nerovnoměrností/koncentrací (H). Ve všech případech je oprávněné hovořit o vysoké míře koncentrace: polovina obyvatelstva i ekonomiky byla a je soustředěna na cca 5–15 % území světa, resp. je vázána na 10–15 % světové populace (vždy při relativizaci míry koncentrace, tj. při nezohlednění vnitřních nerovnoměrností subglobálních systémů). Jen o něco nižší nerovnoměrnost na tomto měřítkovém řádu vykazují i geografické distribuce přírodních jevů (viz obr. 1). Významnou skutečností je ovšem téměř shodná

Tab. 1 – Vývoj sociálních a územních nerovnoměrností v distribuci ekonomické produkce 1992–2011 (makroregionální diferenciacie globálního systému)

Ukazatel	Varianta členění	H v roce		
		1992	2004	2011
O/G	a)	86,76	86,59	86,49
	b)	86,92	86,41	86,32
E/G	a)	95,75	94,07	87,75
	b)	91,32	91,11	87,67
E/O	a)	89,23	89,13	86,43
	b)	87,33	88,41	83,98

Poznámky: Ukazatel *H* odpovídá bodu na Lorenzovu oblouku a udává podíl území, na němž je rozložena „nekoncentrovaná“ polovina hodnoceného jevu (O/G – obyvatelstva, E/G – ekonomiky). Obdobně je pro měření sociální nerovnoměrnosti nahrazeno území obyvatelstvem – E/O je vyjádřeno podílem obyvatelstva na které je vázána „nekoncentrovaná“ polovina HDP globálního systému. Vždy se jedná o relativizovaně posuzovanou nerovnoměrnost – nerovnoměrnost jednotky *N* řádu je určena pouze podle vnitřní diferenciacie jednotek *N*–1 řádu (při počtu 10–15 těchto jednotek).

Územní (geografické) i sociální nerovnoměrnosti globálního systému jsou stanoveny ve dvou variantách makroregionálního členění světa:

- a) 11 subglobálních systémů zohledňujících jak geografické, tak i sociokulturní a zejména ekonomické rozdíly, resp. sounáležitosti. Klíčový význam má v tomto případě rozdělení Východní Asie mezi čínský a japonský systém.
- b) 12 subglobálních systémů vymezených nejen z hlediska geografických, ekonomických a sociokulturních sounáležitostí, ale primárně i z hlediska jejich relativní srovnatelnosti podle územního rozsahu (viz Novotný 2004, Hampl 2005). V této variantě je proto specifikována Východní Asie jako jediný systém, takže zásadní rozdíl v úrovni a dynamice ekonomiky Číny a Japonska není do příslušných charakteristik promítnut.

Zjednodušený popis vymezení sledovaných 11 systémů je převzat ze studie Hampl 2009, s. 6–7:

1. Specifikace tří „západních systémů – evropského, severoamerického a oceánického z důvodu geografické oddělenosti.
2. Zahrnutí Mexika do severoamerického systému z důvodů geografických i ekonomických.
3. Vymezení indického systému v rozsahu někdejší Britské Indie v zájmu zachování integrity největší populační koncentrace v dnešním světě.
4. Specifikace jihovýchodní Asie jako samostatného systému vzhledem ke geografické odtrženosti Indonésie od soustavy islámských zemí a vzhledem k vysoké náboženské heterogenitě oblasti.

Doplňující informace k vymezení subglobálních systémů jsou následující:

- Evropský systém zahrnuje i Kypr, Izrael, Turecko, Moldavsko a baltické státy z bývalého Sovětského svazu.
- Ruský systém zahrnuje Bělorusko, Ukrajinu, Gruzii, Arménii a Kazachstán.
- Japonský systém zahrnuje Tajwan a Jižní Koreu.
- Čínský systém sestává z Číny včetně Hongkongu a Macaa a dále z Mongolska a Sev. Koreje.
- Islámský systém je vymezen pásmem převážně muslimských zemí od Mauretánie až po Afghánistán a bývalé sovětské středoasijské republiky (bez Kazachstánu) a Ázerbájdžán.
- Systém africký sestává ze států Senegal, Mali, Niger, Čad a Etiopie a zemí položených jižněji.

Ve druhém případě – 12 subglobálních systémů – byly dva výše uvedené systémy rozděleny (severoamerický systém jednak na Kanadu s Grónskem a jednak na USA s Mexikem a latinskoamerický na Brazílii a na ostatní latinskoamerické státy). Naopak čínský a japonský systém byly spojeny do jediného celku – východoasijský systém.

Označení systémů bylo buď podle hlavního státu nebo podle příslušného kontinentu či jeho části. Výjimkou je specifikace islámského systému.

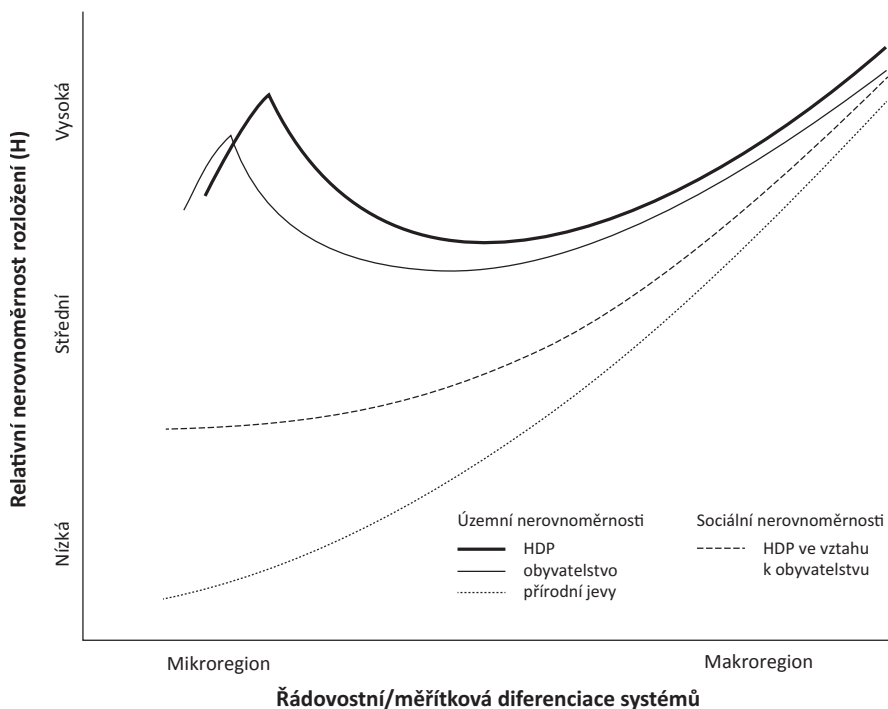
Prameny: Dostál, Hampl 2000; Hampl 2005, 2009; Novotný 2004; Statistical Abstract of the United States a Calendario Atlante de Agostini 2004 (územní rozsahy); World Population Data Sheet – pro příslušná léta (obyvatelstvo) a World Development Indicators Database, World Bank – pro zachycené roky (HDP).

Tab. 2 – Velikostní proporce jádra, semiperiferie a periferie globálního systému 1992–2011

Ukazatel	Rok	Procentuální podíl částí			
		Jádro	„Západ“	Semiperiferie	Periferie
Územní rozsah		28,41	28,03	29,08	42,51
Obyvatelstvo	1992	21,37	17,91	11,07	67,56
	2004	19,82	16,73	10,43	69,75
	2011	18,90	16,03	9,89	71,21
HDP	1992	85,98	67,70	4,79	9,23
	2004	82,33	68,56	5,05	12,62
	2011	67,03	56,42	9,58	23,39
HDP/obyv. (svět = 100)	1992	402	378	43	14
	2004	415	410	48	18
	2011	355	352	97	33

Poznámky: Rozlišení jádra, semiperiferie a periferie bylo převzato z předchozích prací (Dostál, Hampl 2000; Hampl 2009). Je založeno na hodnocení 11 subglobálních systémů a postihuje příslušné členění globálního systému pouze zjednodušeně. Změny v distribuci obyvatelstva a ekonomiky mezi jádrem – semiperiferií – periferií jsou však v tomto členění nepochybně zachyceny dostatečně reprezentativním způsobem. Navíc je třeba zdůraznit, že primárním záměrem sledování bylo zhodnocení distribuce a vývoje pouze na měřítkové nejvyšší úrovni diferenciacie světa, což již samo o sobě vylučuje možnosti podrobného rozlišení jádra, semiperiferie či periferie. I při citlivém územním členění by však bylo vymezování těchto kategorií diskusní a nejednoznačné (distribuce bohatství je poněkud jiná než distribuce „moci“). Diskusní a zjednodušující je konečně i samotné členění států nebo regionů pouze do tří kategorií, vzhledem k relativní plynulosti v jejich rozrůznění v ekonomické úrovni, resp. v širěji chápané vyspělosti. Zdroj: Hampl 2009 – tab. 8 rozšířená o údaje pro rok 2011 (viz prameny u tab. 1).

úroveň územních a sociálních nerovnoměrností v distribuci globální ekonomiky. Na měřítkově nižších řádech diferenciacie jsou totiž územní nerovnoměrnosti (E/G) významně vyšší než nerovnoměrnosti sociální (E/O), přičemž se tento rozdíl zvyšuje v závislosti na snižování měřítkové úrovně hodnocení. Nejdůležitější skutečností je ovšem podstatný rozdíl v reálné formě rozložení globálních koncentrací obyvatelstva na jedné straně a ekonomiky na straně druhé. Tento rozdíl agregátní charakteristiky nepostihují, a proto je nutné v textové části tyto – všeobecně ovšem známé – informace uvést. Zatímco hlavní populační koncentrace představují systémy indický a východoasijský, hlavní koncentrace ekonomiky představují systémy evropský a americký. Hierarchické formy (vzorce) globální diferenciacie z hlediska územní intenzity osídlení a z hlediska územní intenzity ekonomiky i „bohatství obyvatel“ jsou tedy zásadně odlišné! Obecně lze hovořit o nesouladu velikostní (územní intenzita osídlení a odpovídající četnosti populací) a vyspělostní hierarchie světových makroregionů, resp. subglobálních systémů. Míra těchto rozdílů je pochopitelně závislá i na použité metodice regionalizace. Vyšší rozdíly byly proto zjištěny při variantě

Obr. 1 – Řádovostní/měřítková diferenciacie úrovní územních a sociálních nerovnoměrností. Schéma je čiastočne prevzaté ze štúdie Hampl (1998) a doplnené o odhad řádovostně/měřítkové diferenciacie úrovně nerovnoměrností sociální, charakterizované distribúci HDP vůči obyvatelstvu. Ve druhém prípade byly empirickým podkladem údaje pro vybrané státy, subglobální systémy a systém globální (Dostál, Hampl 2004; Hampl 2005), pro měřítkově nižší úrovně empirické podklady nebyly však dosud v potřebném rozsahu zpracovány. Proto je nutno předpokládat zvýšenou variabilitu úrovní nerovnoměrností na těchto řádech – v závislosti na vývojové vyspělosti systémů. Ve všech případech se jedná o charakteristiku (měřítkově relativizovanou) nerovnoměrnosti H – definice viz poznámky k tabulce 1. Prameny: Hampl 1971, 1989, 1998, 2005; Dostál, Hampl 2004; Hampl, Pavlík 1977.

11 subglobálních systémů (a), která zvládnutě specifikovala části „ekonomického jádra“ a nerespektovala dostatečně požadavek srovnatelnosti územních rozsahů systémů. Za reprezentativní pro předchozí i pro následující hodnocení je proto nutno označit variantu (b), byl s výjimkou sledování znění v proporcích jádra – semiperiferie – periferie (tab. 2).

Druhým typem agregátních hodnocení jsou vývojové změny v úrovních nerovnoměrností/koncentrací. Navzdory krátkodobosti sledování byly tyto změny v případě ekonomiky dramatické a jejich dynamika se zvyšovala. Naopak územní rozmístění obyvatelstva je z vývojového pohledu stabilní. Rozdílná „měnlivost“ distribuce obyvatelstva a ekonomiky není sice překvapující (viz i názory historické školy Annales), ale její hlubší vysvětlení není jednoduché. Nepochybně jsou zde souvislosti s obecnými otázkami jako je výše již zmíněný vztah velikostní a vyspělostní hierarchie nebo rozdíly v podmínkách systémů semikomplexního a komplexního typu (viz Hampl 2000 aj.). Analýza

vztahů hierarchií subglobálních systémů a nejdůležitějších států světa z pohledu velikostních a vyspělostních charakteristik může být empirickým, byť jen parciálním východiskem řešení výše uvedených otázek širšího významu – viz třetí část tohoto příspěvku.

Velké změny v územní a sociální distribuci ekonomiky a konvergenční orientace těchto změn je nutné blíže zhodnotit. Na prvním místě se jedná o posouzení významového řádu (velikosti) změn. Ten je možno posuzovat jen obtížně a v podstatě pouze prostřednictvím srovnávání s vývojem koncentrace obyvatelstva a omezeně i ekonomiky na měřítkově nižších úrovních diferenciaci. V případě sledovaného vývoje globální ekonomiky došlo v letech 1992–2011 ke snížení hodnoty H o 3–4 body (E/G i E/O), což zhruba odpovídá opačně orientovaným změnám (nárůstu) úrovně H u obyvatelstva v hlavních fázích industrializačního vývoje u většiny národních systémů (např. maxima desetiletých nárůstů hodnoty H se pohybovaly v případě Francie, Japonska, Španělska a Korejské republiky v rozmezí 2,5 až 10,8 viz Hampl 2005, s. 25). Podobné zvýšení H u ekonomického agregátu (obdoba HDP) v Česku v transformačním období 1991–2001 dosáhlo u ukazatele E/G hodnoty 3,21 a u ukazatele E/O dokonce hodnoty 4,84 (vždy podle diferenciaci podle krajů – Hampl 2005, s. 64). I při diskusní povaze závěrů z těchto srovnání je možno hovořit o výrazné, nikoliv však mimořádné, dynamice současných změn globálních hodnot H pro E/G a E/O. Tyto změny byly ovšem orientovány konvergenčně na rozdíl od koncentračních tendencí v rámci uvedených národních systémů. Směr přesunů v distribuci globální ekonomiky byl tudíž z jádra do semiperiferie a především do periferie světového systému. V letech 1992–2011 odpovídal objem těchto přesunů skoro pětině globálního HDP – jádro snížilo svůj podíl z 86 % na 67 %, periferie tento podíl zvýšila z 9 % na 23 % a semiperiferie z 5 % na téměř 10 %. Vymezení těchto kategorií podle subglobálních systémů bylo ovšem jen přibližné. Souběžně také došlo ke snížení podílu jádra (a také semiperiferie) na světové populaci a k zvýšení podílu periferie, ovšem v relacích řádově nižších než u ekonomiky. Důsledkem těchto změn bylo výrazné snížení rozdílů v úrovních „bohatství“. V roce 1992 převyšovala hodnota HDP/obyvatele jádra skoro 30krát hodnotu periferie, kdežto v roce 2011 již jen 11krát.

Vysokou dynamiku současných konvergenčních tendencí ve vývoji globální ekonomiky je nezbytné posuzovat jako dílčí a dosud nadále probíhající etapu v dlouhodobém vývojovém cyklu. V podstatě se jedná o „zákonitou“ posloupnost divergenčních (a polarizujících) a konvergenčních procesů v socioekonomické i geosociální diferenciaci společenských systémů. Obecná platnost této posloupnosti byla formulována především v práci J. Friedmanna, ale byla předpokládána u řady dalších, a to i starších autorů (Friedmann 1966 a např. Kuznets 1955). Všeobecnou platnost této posloupnosti dokládá i aktuální studie světové banky (World Bank 2009) pro různé měřítkové úrovně diferenciaci. Nicméně míra dosahovaných snížení nerovnoměrností, délka celého cyklu a jejich časové umístění jsou nejasné. Závažnou otázkou nadále zůstávají eventuální posloupnosti cyklů určitého kvalitativního typu. Ty jsou odlišné z hlediska diferenciaci společenských systémů jak podle vývojové (vyspělostní) úrovně, tak podle jejich velikosti. Tyto aspekty je nutné respektovat i při hodnocení zde blíže studovaného (a unikátního) vývoje globální makrodiferenciaci. Je nepochybné, že i po realizovaném snížení rozdílů v bohatosti/vyspělosti jádra a periferie jsou

dnešní rozdíly dosud řádové a že tedy podněty pro konvergenční procesy jsou i do blízké budoucnosti velmi silné. Zároveň důsledky těchto procesů mohou významně ovlivnit vývoj na měřítkově nižších stupních diferenciace. Dnešní silný ekonomický růst periferních (zejména čínský systém, který se ovšem v současnosti počíná přesunovat do semiperiferie) a semiperiferních (např. brazilský systém) subglobálních systémů, jakožto motorů globální konvergence, zároveň podmiňuje posilování divergenčních tendencí v jejich rámci. Potřebné empirické analýzy však nebyly v tomto příspěvku zpracovány, a jsou proto jen určitým námětem dalšího výzkumu, výzkumu postihujícího celá řádovostně/měřítková uspořádání polarizačních procesů a jejich pozdějšího, byť převážně jen částečného zmírňování.

3. Endogenní a exogenní podmíněnosti formování společnosti a jejich hierarchických uspořádání

Výsledky empirických analýz prezentovaných v předchozí části je nutno považovat jen za výchozí „inventarizaci“ současných globálních poměrů. Hlubší pochopení těchto poměrů vyžaduje další analýzy a širší zařazení studované problematiky do obecné soustavy hodnocení diferenciace reálných systémů a navazujících vývojových procesů. Navzdory faktografické povaze dosavadního sledování byly v rámci diskuse empirických zjištění alespoň naznačeny hlavní problémy dalšího zkoumání. Na prvním místě je to vztah velikostní a vyspělostní hierarchie sociálních a geosociálních systémů, míra jejich souladu/nesouladu a tendence v jejich sblížování nebo naopak v rozrůžňování. Dále byla konstatována závislost míry tohoto souladu na řádovostně/měřítkové diferenciaci systémů. Tím jsou dány i dimenze pro další rozvedení vztahu obou typů hierarchií. Konečně v návaznosti na takovéto rozvedení podmíněností obou typů hierarchií a jejich vztahu je možné hlouběji a diferencovaně zhodnotit vývojové cykly „divergence–konvergence“, ať již z hlediska míry snížení nerovnoměrností (jakožto konvergenčního efektu), tak i z hlediska nástupu a časového rozsahu cyklů.

Východiskem naznačeného postupu hodnocení je analýza vztahů/podobností hierarchických uspořádání na úrovni makrodiferenciace globálního systému. Sledována je hierarchická diferenciace, zjednodušeně vyjádřena pořadím podle velikosti nebo vyspělosti systémů v rámci tří souborů. Vedle dříve charakterizovaných dvou variant vymezení subglobálních systémů je navíc hodnocen soubor 15 významných států, vybraných podle ukazatele „mocenského potenciálu“ (agregát zohledňující diferencovaně územní, populační a ekonomickou velikost – Hampl 2009). Diferenciace je pak posuzována podle populační velikosti (O), podle ekonomické velikosti (E) a podle vyspělosti (E/O), a to pro léta 1992 a 2011. Tyto charakteristiky mohou být velmi zjednodušeně označovány jako „kvantitativní“ (O), „kvalitativní“ (E/O) a „kvantitativně-kvalitativní“ v případě (E), kdy se jedná o součin hodnot obou předchozích ukazatelů. Podobnosti, resp. rozdílnosti diferenciací jsou hodnoceny prostřednictvím koeficientů párových korelací pořadí, které navzdory své nižší citlivosti postačují pro zjištění základních souvislostí. Soubor vybraných koeficientů je prezentován v tabulce 3, a to v členění navozujícím i následnou posloupnost interpretace výsledků:

1. Podle očekávání byla potvrzena vysoká vývojová stabilita u všech druhů hierarchií i druhů souborů jednotek. Je to jistě důsledek relativní krátkodobosti podchyceného období, byť období s mimořádnou dynamikou změn. Ty se v tomto případě projevily pouze diferencovanou úrovní pozitivních korelací: extrémní stabilita pořadí podle populačních velikostí a volnější vztah především u pořadí podle ekonomických velikostí.
2. Navzdory nízkým hodnotám koeficientů korelace pořadí u vztahů velikostních charakteristik (O, E) jsou to právě tato srovnání, která dokládají přinejmenším sblížení obou velikostních hierarchií, z nichž jedna je „kvalitativně vážená“ a druhá nikoliv. Posílení pozitivní souvislosti obou hierarchií je zřejmé u souboru nejvýznamnějších zemí a dále u souboru 12 územně srovnatelných subglobálních systémů. Naopak vliv oddělení japonského a čínského systému je natolik významný, že u varianty 11 subglobálních systémů byly hodnoty koeficientů téměř nulové. Přesto je oprávněné konstatovat, že v posledních dvou dekádách dochází – a v blízké budoucnosti bude nadále docházet – k postupnému sblížení hierarchizace makroregionů podle populační a ekonomické velikosti. Přestože je současná dynamika konvergenčně orientovaných změn velmi významná, je a bude sblížení obou hierarchizací dlouhodobým (a patrně vždy nedokončeným) procesem, neboť existující rozdíly jsou neobyčejné.
3. Třetím typem specifický sledovaných vztahů jsou vztahy mezi velikostní a vyspělostní diferenciací systémů. Získané výsledky jsou však v tomto případě překvapivé, neboť jsou v protikladu jak k zjištěním v bodu 2, tak ke zřetelné dominanci konvergenčních změn v poměrech jádra – semiperiferie – periferie. Zvýšení míry nesouladu (protikladnosti) vztahu diferenciace podle populační velikosti na jedné straně a diferenciace podle vyspělosti/bohatosti systémů na straně druhé je nutno chápat jako důsledek určitých přesunů (změn pořadí) systémů z hlediska velikosti populací, a to při zachování dlouhodobě existujících (být v současnosti snižovaných) extrémních rozdílů v úrovni jejich bohatosti, resp. vyspělosti. Zásadní nesoulad v primární velikostní hierarchizaci (O) a ve vyspělosti (E/O) světových makrosystémů je tedy nejen stále platnou skutečností, ale bude zřejmě zachován i do vzdálenější budoucnosti, byť v postupně zmiřňované podobě. Překonání tohoto nesouladu bude možné jen ve velmi dlouhodobé perspektivě, přičemž pravděpodobnost úspěchu je nejistá. V porovnání s výše hodnoceným sblížením obou druhů velikostních hierarchií bude tedy sblížení primární velikostní a vyspělostní diferenciace podstatně obtížnější jak z hlediska časového rozsahu, tak z hlediska míry realizace. Jiná je situace u vztahu ekonomické velikosti a vyspělosti, kde se jedná o pozitivní korelací. Avšak i zde došlo v průběhu dvou posledních dekád ke snížení míry souhlasnosti. Tato zdánlivě paradoxní skutečnost je však snadno vysvětlitelná: rychlý ekonomický růst relativně zaostalých zemí se projevil jejich vzestupem ve velikostním pořadí ekonomik, ale mimořádné rozdíly v ekonomické vyspělosti nemohly být v relativně krátkém období změněny.

Z uvedených hodnocení vyplývá, že současná, po několik staletí utvářená, globální diferenciace je duálního typu a že existuje zásadní nesoulad ve velikostní a vyspělostní hierarchii států a jejich seskupení. Zároveň platí, že vytvořené

Tab. 3 – Koeficienty párové korelace pořadí vybraných charakteristik makrosystémů světa

Typ hodnocení	Varianty makroregionalizace světa		
	Subglobální systémy		„Významné státy“
	Dostál, Hampl (11 jednotek)	Novotný (12 jednotek)	(15 jednotek)
A. Vývojová stabilita diferenciacie (hierarchie)			
$O_1 - O_2$	0,9455	0,9441	0,9964
$E_1 - E_2$	0,9000	0,6503	0,7000
$E/O_1 - E/O_2$	0,8009	0,8741	0,8107
B. Vztahy populační a ekonomické velikostní diferenciacie			
$O_1 - E_1$	0,0909	0,2308	-0,1768
$O_2 - E_2$	0,0545	0,3497	0,3786
C. Vztahy velikostní (O, E) a vyspělostní (E/O) diferenciacie			
$O_1 - E/O_1$	-0,6273	-0,3846	-0,4571
$O_2 - E/O_2$	-0,8182	-0,7622	-0,6250
$E_1 - E/O_1$	0,6455	0,6993	0,8714
$E_2 - E/O_2$	0,3727	0,1049	0,2536

Vysvětlivky: O – populační velikost v r. 1992 (O_1) a v r. 2011 (O_2); E – velikost HDP v r. 1992 (E_1) a v r. 2011 (E_2); E/O – HDP na obyvatele (reprezentující „vyspělost“ systému) v r. 1992 (E/O_1) a 2011 (E/O_2). Poznámky a prameny: viz tab. 1; soubor 15 „nejvýznamnějších“ států byl převzat z článku Hampl (2009).

nerovnoměrnosti jsou právě na globální úrovni mimořádně vysoké, a to ve všech sledovaných charakteristikách (O/G, E/G, E/O, resp. O a E). Naproti tomu je všeobecně známé a empiricky snadno doložitelné, že na měřítkově nižších úrovních diferenciacie, a tedy zjednodušeně v rámci (národních) států jsou sociální územní rozdíly podstatně nižší než na globální úrovni a jsou i významně nižší než měřítkově obdobné nerovnoměrnosti v územní intenzitě (hustotě) výskytu jak obyvatelstva, tak ekonomiky (viz i obr. 1 a doplňující informace v původním schématu – např. Hampl 2000, obr. 12, s. 80). Ještě významnější je existence relativního souladu ve velikostní a vyspělostní hierarchii měst, metropolitních areálů či celých regionů. Zde je možno hovořit o umocňování „velikostní“ diferenciacie diferenciací „vyspělostní“: (např. Hampl 2000, tabulky 10 a 12 na s. 88–89). Tyto skutečnosti vyvolávají potřebu hlubšího objasnění řádovostně/měřítkové diferenciacie, diferenciacie kterou lze v zjednodušené podobě redukovat na rozlišení diferenciací a jejich podmíněností v úrovni vnitrostátní a mezistátní. Vzhledem k neobyčejně velikostní variabilitě státních útvarů a zároveň k významové dominanci velkých států – dosahujících v řadě ohledů velikosti subglobálních systémů – je možno orientačně stanovit velikost 1–10 milionů km² za reprezentativní pro odlišení vnitronárodních a nadnárodních forem diferenciacie. Není to ale pouze polarita vnitrostátních a nadstátních poměrů, podmíněností a vývojových procesů, která je klíčovou rozlišovací dimenzí pro poznávání sociální a územní diferenciacie. Druhou – a možná ještě podstatnější – dimenzí je odlišení vlivu endogenních a exogenních podmíněností vývoje společenských diferenciací. Pojetí těchto podmíněností je ovšem nutné

blíže specifikovat. Endogenní/vnitřní podmínky společenského vývoje odpovídají tradičně chápaným ekonomickým, sociálním, politickým a kulturním faktorům a jejich spolupůsobení, které vyúsťuje do formování a prohlubování společenské dělby práce. Zároveň probíhají i procesy utvářející vnitřní společenskou diferenciaci z hlediska distribuce moci a bohatství. Jedná se tedy o kombinované spolupůsobení a rozvíjení soustavy kooperačních i konkurenčních vztahů a procesů. Je to však v prvé řadě kvalita společenské dělby práce, a tedy kooperace, která rozhoduje o „vyspělosti“ společenských systémů – rozvinutost specializace činností, schopnost inovací, sociální a lidský kapitál apod. – to jsou dílčí podmiňující faktory a zároveň i charakteristiky úrovně dělby práce. Vnitřních diferenciací, resp. organizací společnosti je ovšem více druhů, přičemž převažují jiné formy než geografické. Především podstatné distribuce v rozdělení moci a bohatství jsou vázány na základní stratifikaci/hierarchizaci politických, ekonomických a sociálních skupin a nikoliv na uspořádání územních komunit (byť i soustava územních samospráv je doplňující součástí mocenské hierarchie). Z hlediska distribuce bohatství je však územní diferenciace jednou z důležitých forem uspořádání společnosti. Je to tedy forma geografická, ale její primární obsahová podmíněnost nikoliv, protože i zde rozhodují vnitrosociální faktory. Proto je vhodné o územní diferenciaci v ekonomické úrovni (HDP/bytv.), v příjmech obyvatelstva a podobných charakteristikách hovořit jako o diferenciaci geosociální (bližší diskuse viz Hampl 2005, 2007). Tohoto typu je i diferenciaci vyspělosti (E/O) sledovaná a hodnocená na globální úrovni, kde jsou podle ní posuzovány sociální hierarchizace a sociální nerovnoměrnosti, i když se jedná pouze o jednu z dílčích forem těchto nerovnoměrností, o formu geosociální. Důvodem je pochopitelně dosažení srovnatelnosti soustav sociálních (geosociálních) a územních (sociogeografických) jednotek podle kterých jsou distribuce vybraných jevů zachyceny.

Exogenní/vnější podmíněnosti společnosti nepochybně také ovlivňují kvalitativní úroveň společností, nicméně jejich význam je možné hodnotit jako sekundární. Naopak jako jejich primární význam lze hodnotit podmiňující vliv na územní intenzitu distribuce společenských jevů a zejména na velikostní diferenciaci územních společenských jednotek, a to od úrovně sídel až po úroveň národů a civilizací. Všeobecně se tedy jedná o soubor geografických podmínek – vnějšího prostředí společnosti – které je ovšem nutné rozlišovat na vývojové primární a sekundární. V prvním případě jsou to fyzickogeografické podmínky (úrodnost, nerostné zdroje atd.), které zásadním způsobem určovaly intenzitu osídlení a odpovídající velikost populací v územně celistvých jednotkách. Ve druhém případě to jsou sociogeografické podmínky, které převážně umocňovaly výchozí, přírodně podmíněnou, diferenciaci aktivní činností lidí v krajině a které lze rovněž kvalifikovat jako exogenní působení. Jedná se totiž o vzájemné „vnější“ působení sociogeografických objektů samotných vyjádřené mimo jiné i faktorem sociogeografické polohy.

Rozsah a intenzita environmentálních lidských aktivit byla pochopitelně měřítkově diferencována, byla odvislá od možností, resp. schopností překonávat někdejší „determinující“ vliv přírodních podmínek. Tyto možnosti se zvyšovaly v závislosti na snižování měřítkového řádu diferenciaci v důsledku postupného snižování heterogenity přírodních poměrů a pochopitelně i v důsledku snižování vlivu samotného faktoru vzdálenosti. V rámci „států“ docházelo tudíž

k hlubšímu rozvoji územní dělby práce a k formování nového uspořádání osídlení. Dominujícími se zde staly podmíněnosti ekonomické a sociální efektivity územního uspořádání. V modernizačním období to byl v prvé řadě koncentrační proces, který umožnil potřebné soustředění lidí i prostředků pro hlubší dělbu práce, lacinější technickou a sociální infrastrukturu, zlepšení sociální komunikace atd. Koncentrační/aglomerační výhody a relativizace vlivu samotného faktoru vzdálenosti byly však pouze dílčí podmínkou efektivity územní dělby práce. Tyto prostorové aspekty se nutně uplatňovaly vždy v kombinaci s kvalitativním obsahem života územních komunit a směřovaly k územní integraci stále více diverzifikovaných lidských činností a potřeb – ekonomických, sociálních, kulturních, politických a postupně ve zvýšené míře i ekologických. V tomto smyslu je možno hovořit o bezprostředním a vzájemném propojení procesů rozvoje jak společenské, tak i územní dělby práce. Jestliže u společenské dělby práce je oprávněně zdůrazňovat hlubší a rozvinutější specializaci činností pak u územní dělby práce lze zdůrazňovat především interaktivní spolupůsobení těchto činností vedoucí k formování organických celků komplexního typu. Spojitost rozvoje obou druhů dělby práce podmínila i dosažení relativního (vnitrostátního) souladu velikostní a vyspělostní hierarchizace územních jednotek jak již bylo dříve zmíněno. Vytváření nových forem geografické/environmentální organizace společnosti vedlo k odlišení fyzickogeografické a sociogeografické diferenciaci v územní intenzitě výskytu příslušných jevů. Rozhodující bylo formování nodálních, vnitřně polarizovaných, sociogeografických regionů a jejich hierarchických soustav jakožto základní kostry pro významové a funkční členění území, pro organizaci územní dělby práce. V těchto souvislostech je vhodné upozornit i na překvapivě relativně shodné uspořádání měřítkové diferenciaci distribuce fyzickogeografických jevů na jedné straně a sociálních nerovnoměrností na straně druhé (viz obr. 1). Předpokládat v tomto případě existenci kauzálního vztahu by však bylo chybou. Vysvětlení je nutno hledat v rozdílné vývojové měnlivosti obou měřítkových uspořádání: stabilita fyzickogeografické diferenciaci a proměnlivost (nejen územní) diferenciaci sociální. V územním vývoji společnosti dochází k měřítkovým posunům ve vytváření „výrazných polarizací“ i průběhu příslušných cyklů divergence–konvergence. V současnosti byl u vyspělých zemí tento cyklus v úrovni „bohatosti“ v zásadě již realizován, kdežto na globální úrovni zdaleka nikoliv.

Rozlišení sociální/endogenní a geografické/exogenní organizace odpovídá na obecnější úrovni rozlišení semikomplexních a komplexních reálných systémů (Hampl 1971, 2000 aj.). Zatímco u semikomplexů jsou podstatné vzájemné vztahy vnitřních, kvalitativně omezeně heterogenních částí/jevů (lidé, sociální skupiny, ekonomické subjekty apod.) u komplexů je podstatné spolupůsobení kvalitativně heterogenních jevů a vliv širšího prostředí: interakce společnosti a přírodního prostředí, vnější vzájemné působení měst, regionů apod. Obecným projevem je extrémní rozrůzněnost hierarchického typu u komplexních systémů z hlediska jejich velikostních a významových znaků. Neobyčejná je i nerovnoměrnost v územní distribuci společenských jevů. Proti tomu v rámci semikomplexů jsou hierarchizace a nerovnoměrné distribuce relativně omezenější. Tyto skutečnosti byly empiricky mnohokrát doloženy (Korčák 1941; Hampl 1971, 2000, 2005 aj.). Ilustrativní může být v tomto smyslu i obrázek 1 a údaje v tabulce 1, i když prezentované charakteristiky spolu s navazujícím

diskusním textem upozorňují na další složitosti společenských i přírodních uspořádání a jejich podmíněnosti. Totéž platí pro průběh vývojových cyklů typu divergence – konvergence, který je „obvyklý“ u semikomplexů, ale nikoliv u komplexních systémů, kde „obvykle“ převažují divergenční tendence, resp. reprodukce hierarchických nerovnoměrností (blíže viz Hampl 2010).

4. Řádovostní/měřítková diferenciacie a formování moderního státu

V předchozím sledování byly opakovaně zdůrazňovány dvě dvojice podmínek formování hierarchií geosociálních systémů. Zjednodušeně je možno hovořit o polaritě podmíněností vnitřních (semikomplexních, a také geosociálních) a vnějších (komplexních, geografických) na jedné straně a o podmínkách makrodiferenciacie (nadstátní, globální) a mikro- a mezodiferenciacie (vnitrostátní) na straně druhé. Tyto rozlišující dimenze je nutné při hodnocení vzájemně kombinovat. Již při výrazně zjednodušené aplikaci těchto dimenzí je možné rozlišit 4 základní sféry společenské reality a jejího prostředí a zároveň specifikovat podstatné charakteristiky vztahu hierarchií/diferenciací jednak fyzikogeografických a sociogeografických a jednak vyspělostních a velikostních systémů geosociálních.

Na makroregionálních úrovních je oprávněně zdůrazňovat relativní soulad v uspořádání diferenciací komplexního typu, tj. fyziogeografických a sociogeografických. Naopak hierarchické diferenciacie velikostní (primárně komplexně podmíněné) a vyspělostní (primárně semikomplexně podmíněné) sociogeografických systémů jsou v relativním nesouladu. Opačná je situace v úrovních mikroregionálních, resp. mikroregionálních a mezoregionálních: nesoulad (dualita) fyzikogeografických a sociogeografických diferenciací na jedné straně a relativní soulad diferenciacie a hierarchizace velikostní a vyspělostní.

Vysvětlení podstatných rozdílů v úrovních i formách uvedených hierarchizací je nutno založit jednak na hodnocení měřítkového rozrůznění vlivů přírodních podmínek na vývoj územní organizace společnosti a jednak na zhodnocení významu (národního) státu, jakožto měřítkového předělu při formování environmentálního uspořádání společností. Pokud jde o řádovostní/měřítkovou diferenciaci fyzikogeografických podmínek a jejich vliv na sociogeografickou diferenciaci byla již podstatná zdůvodnění alespoň stručným způsobem uvedena v předchozím textu. Širší objasnění bylo pak předmětem předchozích studií (Hampl 1971, 2000 aj.). V dalším sledování bude proto blíže hodnocen pouze vliv přírodních podmínek na velikostní diferenciaci společenských systémů, a to především států. Přestože jsou státy ve své výsledné podobě normativními, v prvé řadě politickými celky, byl proces jejich utváření dlouhodobý, neobyčejně složitý a všestranně podmíněný a ve své podstatě vedl k vytvoření soustavy primárně „objektivně existujících“ reálných/přirozených společenských útvarů, resp. společností. Moderní státní útvary proto představují pouze nejvyšší, možno říci i finalizovanou, formu integrity a organičnosti společenských systémů. Jednotná právní soustava, společná měna, relativní hospodářská autonomie, specifická kulturní identita a zvláště pak obvyklá národní i jazyková homogenita byly a jsou hlavními podmiňujícími faktory této integrity. V rámci státních

útvary se tedy vytvářela „celková“ společenská organizace včetně hierarchie systému osídlení a integrálních forem jak společenské, tak i územní dělby práce. Proti tomu vnější interakce státních celků měly a nadále mají zvýrazněně konkurenční, často přímo nepřátelský charakter, jsou méně intenzivní a ještě v nedávné minulosti byly geografickým dosahem omezené. Proto fundamentální kvalitativní hospodářské i celkové společenské změny (včetně modelu moderního státu), které přinesla industrializace/modernizace se rozvinuly pouze v omezené části Evropy a byly primárně výsledkem „vnitrostátních“ proměn společenské dělby práce v několika zemích, mezi nimiž získala prioritní postavení Velká Británie (viz např. Landes 2004). Šíření modernizace probíhalo poměrně rychle a úspěšně do dalších evropských zemi i do nově osídlovaných mimoevropských území, které byly součástí někdejší britské říše. Většina světa však ve vývoji postupně více a více zaostávala a kontakty s modernizací zde byly nejen opožděné, ale především byly dominantně podmíněné vnějším působením rozvinutých evropských velmocí – ať již přímým vytvářením koloniálních říší nebo ekonomickým tlakem podpořeným politicky i vojensky. V podstatě se jednalo o „první globalizaci“, v jejímž průběhu docházelo k propojování světa díky expanzi vyspělých zemí, která pochopitelně vedla k vytváření a postupnému umocňování asymetrického uspořádání distribuce bohatství a moci, k uspořádání typu jádro – (semiperiferie) – periferie. Zjednodušeně lze i v tomto případě aplikovat model rozvojového cyklu J. Friedmanna (Friedmann 1966): diferencovaný vývoj v rámci dílčích, vzájemně relativně izolovaných celků (v našem případě států nebo jejich omezených seskupení) – překonávání vnějších bariér, propojování širších soustav a postupné zesilování výhod a síly vyspělejších, konkurenčně zdatnějších jednotek – vytvoření výrazné polarity v organizaci nově integrovaného vyššího systému – opožděný nástup konvergenčních tendencí a difuze kvalitativních změn do celého systému.

Popisovaný vývoj územní diferenciace společností byl nepochybně podmíněn i jejich velikostní diferenciací. I v tomto ohledu byly ovšem důležité geografické a na ně vázané sociokulturní bariéry, a to především na makroregionální úrovni. Úspěch evropského rozvoje byl tak výrazný také díky dostatečnému rozsahu populační základny – západoevropský koncentrační areál představoval v 18. a 19. století vedle čínského a indického největší soustředění obyvatelstva. Vzájemná izolovanost těchto makrokoncentrací a odlišné vnitřní podmínky však rozhodly o úspěšnosti/neúspěšnosti jejich vývoje v novověku. Při významové prioritě ekonomické i organizační aktivity obyvatelstva to bylo i příznivé velikostní rozrůznění evropských národů – a postupně se formujících státních útvarů – které přispělo k nástupu modernizace v Evropě. Populačně silné jednotky dosáhly velmocenského postavení, ale žádná z nich postavení monopolního. To mělo sice za následek opakované válečné střety, ale také zesílenou soutěživost v modernizačních aktivitách. Vůdčí „kvalitativní“ postavení se postupně přeneslo z Velké Británie na širší jádro zahrnující Francii i později politicky integrované Německo a USA, a také na řadu menších evropských zemí. Naopak pozice významných koloniálních zemí Španělska a Portugalska se zhoršovala – navzdory velkým „vnějším“ ziskům nebyl „vnitřní“ rozvoj modernizace dostatečně aktivizován. Všeobecně lze tedy konstatovat primární úlohu vnitřních zdrojů kvalitativního typu před zdroji vnějšími a před pouhou velikostí pro společenský rozvoj formujících se moderních (národních) států.

Velikostní diferenciacie národů/států byla pochopitelně vždy velmi důležitá, zejména pak jejich velikost populační. Její přímá spojitost s mocenskou diferenciací byla však omezená, přičemž právě v modernizačním (industriálním) stádiu se tato spojitost významně uvolnila, což vedlo k prohlubování duality velikostní a vyspělostní hierarchie. Podstatné jsou rozdílné podmíněnosti obou těchto hierarchií. U velikostní diferenciacie to byly primárně přírodní podmínky, které měly zásadní vliv na intenzitu osídlení a na formování koncentračních prostorů. Dominantní byl tento vliv právě na nejvyšších měřítkových úrovních, kde je diferenciacie fyzickogeografických podmínek nejpronikavější. Stálost přírodních podmínek a relativní izolovanost velkých populačních prostorů představovaly rozhodující faktory pro formování civilizací a později i velkých států. Tuto vysokou stabilitu mohly narušit velké migrační vlny (osídlování Ameriky apod.) nebo významné změny v demografickém vývoji (např. s nástupem a dlouhodobou difuzí demografického přechodu) jen omezeně. Ty sice způsobily proměny ve velikostním postavení individuálních systémů, ale nemohly změnit celkový charakter hierarchické diferenciacie (distribuce osídlení v rámci globálního systému a do značné míry i v rámci systémů subglobálních). Empirickou ilustrací popisovaných poměrů jsou údaje v tabulce 4, které dokládají podobnost hierarchických diferenciací a zároveň vysoký stupeň koncentrace/nerovnoměrnosti u přirozených i normativních makrosystémů – koncentrační makroareály obyvatelstva (sociogeografické jednotky), jazykové skupiny (geosociální jednotky) a státy hodnocené z hlediska velikosti populace nebo ekonomiky. Tematika civilizací, národů a států, jejich utváření a vývoje je pochopitelně rozsáhlá a složitá a řádově přesahuje možnosti tohoto článku. Neobyčejně bohatá je i literatura v řadě oborů věnovaná této tematice. Je proto nutno zdůraznit, že v tomto sledování je tato problematika vědomě zúžena a zjednodušena na aspekty podmíněností hierarchických diferenciací makrosystémů. Tyto podmíněnosti jsou sice všeobecně známé, ale nikoliv všeobecně uznávané. Časté jsou polarizované přístupy, resp. koncepce – buď důraz na tvrdé/objektivní principy geografického determinizmu (byť modernizované – např. Korčák 1938) nebo důraz na vnitřní sociální procesy a zvýšený význam subjektivních faktorů (např. Gellner 1983). V zásadě se jedná o oddělování primárních (základních) a sekundárních (nadstavbových) podmíněností, které ovšem na sebe navazují a mohou vyústit v umocnění nebo naopak rozvolnění hierarchických soustav.

Z předchozí diskuse lze vyvodit závěr o prioritě geografických (komplexních) podmíněností formování hierarchických diferenciací geosociálních makrosystémů z hledisek „velikostních“ a zároveň o prioritě vnitrosociálních podmíněností formování příslušných hierarchií „vyspělostních“. Zdůraznění dvou základních typů hierarchií geosociálních systémů a odlišné váhy vnitřních a vnějších podmíněností jejich vývoje je jistě podstatné, ale nepostačuje k odpovědi na otázku proč jsou tyto hierarchie v rámci současného globálního systému ve výrazném nesouladu. Z řady již uvedených důležitých komentářů a ilustrativních příkladů je však možno vyvozovat, že právě vývoj vyspělostní diferenciacie má do značné míry cyklický charakter ve smyslu posloupnosti divergence–konvergence a že i současný nástup globální konvergence potvrzuje tuto posloupnost. Extrémní nerovnoměrnosti budou proto nepochybně snižovány a současný nesoulad specifických forem velikostní a vyspělostní diferenciacie bude postupně v budoucnosti zmírňován. Vyvrcholení divergenční fáze

Tab. 4 – Velikostní hierarchie přirozených a normativních společenských makrosystémů

Velikostní pořadí jednotek	Relativizované velikosti (1. jednotka = 100)			
	Přirozené celky		Normativní (státní) celky	
	Koncentrační areály obyvatelstva	Jazykové skupiny	Populační velikost	Ekonomická velikost (HDP)
1.	100	100	100	100
2.–4.	96	76	132	113
5.–12.	32	99	79	111
Podíl 1.–12. na globálním systému (%)	Cca 50	Cca 50	60	70

Poznámky: Kategorie určené velikostním pořadím byly stanoveny v souladu s předpoklady „pravidla velikostního pořadí“ jako zhruba rovnocenné. Toto pravidlo je jakousi idealizací představ o proporcionalitě hierarchického rozrůznění. Údaje se vztahují k r. 2011 a k r. 2008 (jazykové skupiny). Koncentrační areály obyvatelstva byly vymezeny na základě kombinace dvou kritérií: dosažení maximálního rozsahu při dosažení průměrné hustoty zalidnění (500 obyvatel na km², což je zhruba desetinásobek světového průměru bez Antarktidy). Metodicky se jedná o aplikaci charakteristiky „areály maximálního zalidnění“ J. Korčáka (Korčák 1966, 1973, podrobněji viz Hampl, Gardavský, Kühnl 1987). Při vymezení těchto areálů byly nutné i drobné odhady – proto je uveden podíl 12 areálů na populaci světa jako cca 50 % (podobně je tomu u jazykových skupin). Tento podíl na světovém obyvatelstvu zřetelně dokazuje extrémní nerovnoměrnosti/koncentraci obyvatelstva do malého a územně omezeného počtu prostorů. Stupeň této koncentrace nelze však srovnávat s podílem 12 největších států na populaci a ekonomice globálního systému, neboť při volbě jiného kritéria průměrné hustoty zalidnění by se příslušný podíl koncentračních areálů mohl významně změnit.

Prameny: viz tab. 1, Calendario Atlante de Agostini 2012; Školní atlas dnešního světa, Terra, Praha 2011.

rozvojového cyklu je tedy „dočasné“, i když období tvorby nerovnoměrností bylo několik století a přechod ke konvergenci bude zřejmě rovněž časově náročný a ve svém výsledku jen omezený – určité nerovnoměrnosti ve vyspělosti jistě zachovány budou. V minulosti najdeme analogie tohoto typu vývoje – integrace kmenových společností do „národního státu“, relativní překonání polarity město–venkov z hlediska vyspělosti, resp. bohatosti v rámci vyspělých zemí apod. Přetrvávání značných nerovnoměrností je konečně všeobecným znakem i v rozvinutých zemích, a to v „negeografických“ formách vnitrosociální diferenciace. Odpovídající sociální napětí podmiňuje proto i v těchto případech určité střídání úrovně asymetrie v rozdělení bohatství. Řešením je zde rozvoj „otevřené společnosti“ umožňující jak vzestupy, tak sestupy lidí a jejich skupin v mocenské hierarchii, posilování střední třídy, tj. svého druhu semiperiferie a omezení rozsahu nejchudších vrstev (periferie). Vždy se jedná o hledání kompromisu dvou relativně protichůdných principů – zásluhovosti a solidarity. Je však nutno zavést i další důležité aspekty hierarchizace společnosti, a to nezbytnost jednotného řízení a integrity společnosti (viz Hampl 2000, 2010). Navzdory obtížím a dlouhodobosti působení bariér při překonávání výsledků divergenčních procesů a prosazování nástupu změn orientovaných konvergenčně je úroveň „měnlivosti“ u vyspělostních hierarchií řádově vyšší než u změn

hierarchií velikostních. Je to dáno nejen vlivem „stálosti“ přírodní diferenciaci a výhodami územní koncentrace, ale i skutečností, že územní nerovnoměrnosti nebo velikostní rozrůznění sídel, metropolitních areálů apod. „lidem nevadí“. Proto byly procesy územní koncentrace a růstu měst v podstatě procesy nevratnými. Také postindustriální formy koncentrace řídicí moci v její územní podobě jsou pravděpodobně obdobného typu. V tomto smyslu je oprávněné konstatovat jednoznačnou dominanci divergenčně orientovaných tendencí u sociogeografických hierarchií a diferenciací a pouze velmi omezené možnosti realizace cyklů divergence–konvergence. K jejich dílčímu uplatnění dochází zejména ve dvou případech. Prvým je šíření změn/inovací do celého systému (např. difuze koncentračního a urbanizačního procesu v bývalém Československu – Hampl 1994). Druhým je vývoj jevů integrálně podmíněných vnitřními i vnějšími společenskými podmínkami při jejich v zásadě rovnocenném vlivu. To je právě případ vývoje geografické distribuce ekonomiky, a tedy „součinu“ populační velikosti a ekonomické úrovně, resp. vyspělosti. Současný a budoucí vývoj proto zákonitě směřuje k sblížení obou hierarchií i na globální úrovni v souběhu se snižováním dosud existující neobyčejné míry vyspělostní diferenciaci státních útvarů. V tomto smyslu bude také vlastní vyspělostní hierarchizace zásadně potlačena a její vztah k oběma – nadále vysoce rozvinutým – hierarchizacím velikostním bude výrazně uvolněn, resp. neutralizován. Tyto perspektivy lze zároveň označovat z etického hlediska za „spravedlivé“, což ovšem navozuje normativní hodnotící přístupy, které jsou ve společenských vědách sice časté, ale značně problematické a někdy i nebezpečné a zavádějící.

5. Pokus o závěrečné shrnutí

Pronikavé změny, které přinášejí současné ekonomické i celkové společenské procesy především na měřítkově nejvyšší úrovni diferenciaci světa přitahují pozornost nejen mnohých vědeckých oborů, ale v první řadě politiků a vedení velkých finančních a průmyslových institucí. Proto jsou akcentovány zejména praktické otázky ekonomického vývoje a hledány vhodné nástroje národohospodářské politiky a nadnárodní spolupráce. Převažuje ovšem snaha o krátkodobá řešení a nikoliv o vytvoření strategicky nových pravidel hry a „přiměřených“ regulací pro budoucí, dlouhodobě orientovaný, vývoj. Je to mimo jiné i důsledek zpoždění vědeckého zkoumání společenské reality jak v úrovni empirických analýz, tak v úrovni teoretické, a především pak v potřebném propojování obou těchto úrovní. To je ovšem velmi obtížné s ohledem na složitost a vývojovou dynamiku dnešního světa na jedné straně a na stále se zvyšující vliv ideologie a zájmového ovlivňování společenské vědy na straně druhé. Proto jsou pokusy o systematické postizení hierarchizace/diferenciaci (nejen) společenské reality žádoucí, byť riskantní. K takovým pokusům se řadí i tento příspěvek, který je sice zaměřen pouze na geografické aspekty problematiky, ale na aspekty navozující zkoumání tematik širšího typu – hierarchická uspořádání nerovnoměrností, jejich podmíněnosti, vývojové tendence divergenční a konvergenční a jejich diferencovaná realizace.

V průběhu celého sledování byly diskutovány vybrané, výše uvedené, otázky uspořádání a vývoje globální diferenciaci, které byly souběžně, alespoň

Tab. 5 – Základní charakteristiky hierarchií (geo)societálních systémů a jejich podmíněností

Charakteristiky a podmíněnosti systémů	Měřítkový řád diferenciacie	
	Mikro- mezoregionální (vnitrostátní)	Makroregionální (nadstátní)
1. Stupeň organičnosti (integrity) systému	Vysoký	Nízký
2. Dominantní povaha vztahů formujících systém	Kooperace a konkurence	Nerovnocenná konkurence
(3+4) Úroveň hierarchizace (nerovnoměrnosti)		
3. Velikostní hierarchie	Střední až velmi vysoká	Velmi vysoká
4. Vyspělostní hierarchie	Variabilní – nízká až vysoká	Velmi vysoká
5. Vztah velikostní a vyspělostní hierarchie	Soulad	Nesoulad
6. Podmíněnosti velikostní hierarchie	Dominantně exogenní (sociogeografická)	Dominantně exogenní (komplexně geografická)
7. Podmíněnost vyspělostní hierarchie	Dominantně endogenní	Dominantně endogenní
(8+9) Převládající vývojové tendence		
8. Velikostní hierarchie	Divergence	Divergence
9. Vyspělostní hierarchie	Divergence – konvergence	Divergence – konvergence
10. Vztah fyzickogeografické a sociogeografické diferenciacie	Nesoulad	Soulad
11. Geografická forma mocenského uspořádání	Nevýznamná	Významná

Poznámky: (Geo)societální systémy zahrnují jak systémy geografické, tak systémy negeo-
grafické, tj. společenské systémy v užším slova smyslu. V prvním případě se jedná o systémy
s dominantní exogenní podmíněností představovanou nejen fyzickogeografickými podmín-
kami, ale stejně tak podmínkami sociogeografickými (územní dělba práce, poloha apod.).
Ve druhém případě se jedná o endogenně – vnitrosocietalsky – podmíněné systémy s tím
ovšem, že i výsledné jevy těchto podmíněností mají geografickou formu distribuce, tj. formu
označenou v předchozím textu jako geosociální (např. územní diferenciacie podle HDP/
obyv.). Rozlišování endogenních a exogenních podmíněností odpovídá rozlišování podmíněnos-
tí semikomplexního a komplexního typu v souladu s textem tohoto příspěvku i s předchozími
studii (např. Hampl 2000). Pokud se jedná o zjednodušující měřítkové rozlišení je nutno
zdůraznit, že polarita státní – nadstátní je vzhledem k extrémní velikostní variabilitě stát-
ních útvarů měřítkově „posunuta“ na úroveň velkých, a tedy významově rozhodujících států.

dílčím způsobem, empiricky dokládány. Výsledky těchto hodnocení mohou být
prezentovány vědomě zjednodušenou formou tabulkového přehledu (tab. 5).
Tento přehled je chápán jako určité východisko dalšího systematického vý-
zkumu sledovaného problematiky i jako prvotní orientace v této problematice.
Celkem je specifikováno 11 charakteristik hierarchických organizací a jejich

podmíněností, které lze chápat i jako jednotlivá témata pro další studium. Hlavním smyslem tohoto studia však musí být postižení souvislostí mezi hodnotícími charakteristikami. Tyto souvislosti lze nejlépe zachytit v kombinaci dvou základních dimenzí klasifikace systémů a jejich podmíněností: podle měřítkového řádu a podle stupně komplexity, resp. podle polarity endogenních a exogenních podmíněností společenského vývoje.

Tabulkový přehled výsledků může být považován i za jakési „dogma“, které nesprávně nahrazuje obvyklou závěrečnou diskusi. Záměrem sledování však bylo pouze hledání prvotní orientace v soustavě hierarchií/nerovnoměrností geosocietálních systémů a prostřednictvím zjednodušených tvrzení potřebné diskuse vyvolat. Tato diskuse by měla být dále rozšířena a posunuta na obecnější úroveň, neboť sledované hierarchické diferenciaci jsou v podstatě základní strukturací „společnosti v prostředí“ a jejího vývoje, a to speciálně vývojové metafáze nazývané fází modernizační. Také posloupnost divergenčních a konvergenčních tendencí a diferencované uplatnění konvergence ve vývoji globálního systému lze chápat jako rozvojový megacyklus a průběh tohoto cyklu pak za příklad geografické a sociální (makro)difuze. Z této perspektivy je nutné jinak (nově?) posuzovat i budoucí dlouhodobý vývoj. Jaký bude mít charakter vyšší fáze postindustriálního vývoje? Rozhodně není vhodné hovořit o „postmoderní“ době v nedávném i současném slova smyslu. Z logiky společenského vývoje vyplývá, že pravděpodobný je posun na kvalitativně vyšší úroveň, na složitější a hlubší formy modernizace, jejichž název není podstatný a bude snadno v budoucnosti nalezen. Určité náznaky kvalitativních změn jsou ovšem již signalizovány jak termíny typu „znalostní ekonomika“ či „informační společnost“, tak reálným prosazováním a zrychlováním inovačních změn výrobků a služeb. Vedle všeobecně uznávané technologické progresu budou možná stejně důležité i změny hodnot či ideí. Současné problémy bohatých zemí jsou v řadě ohledů důsledkem degenerace tradičních hodnotových přístupů tržní ekonomiky a demokratické společnosti. V tomto smyslu je možno uzavřít celé sledování i proklamací: není nutné měnit základní principy modernizace a odpovídající hodnotové zásady, je však nutné jejich skutečné/pravdivé naplňování.

Literatura:

- BLAŽEK, J. (2012): Regionální inovační systémy a globální produkční sítě: dvojí optika na zdroje konkurenceschopnosti v současném světě? *Geografie*, 117, č. 2, s. 209–233.
- CATTANEO, O., GEREFFI, G., STARITZ, C. (2010): Global value chains in a post crisis world: resilience, consolidation and shifting end markets In: Cattaneo, O., Gereffi, G., Staritz, C. (eds.): *Global value chains in a post-crisis world: A development perspective*. The World Bank, Washington, DC, s. 3–20.
- CEBR (Centre for Economics and Business Research Ltd., 2011): *Cebr World Economic League Table 2010, 2020*. Cebr, Making Business Sense, London.
- COX, M. (2012): Power Shifts, Economic Change and the Decline of the West? *International Relations*, 26, č. 4, s. 369–388.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2000): Globalisation: processes of integration or multi-polarisation. *AUC–Geographica*, 35, č. 1, s. 5–20.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2004): Geography of post-communist transformation and general cycle of regional development. *European Spatial Research and Policy*, 11, č. 1, s. 7–29.

- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. Cambridge, MA, M.I.T. Press, 279 s.
- GELLNER, E. A. (1983): *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford, 160 s.
- HAMPL, M. (1971): *Teorie komplexity a diferenciace světa*. Univerzita Karlova, Praha, 183 s.
- HAMPL, M. (1989): *Hierarchie reality a studium sociálněgeografických systémů*. Rozpravy ČSAV, Řada matematických a přírodních věd, č. 1, Academia, Praha, 76 s.
- HAMPL, M. (1994): Long – term trends in the settlement systém. In: Barlow, M., Dostál, P., Hampl, M. (eds.): *Territory, Society and Administration . The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*, University of Amsterdam, Amsterdam, s. 21–39.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2000): *Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order*. Charles University, Faculty of Science, Prague, 112 s.
- HAMPL, M. (2005): *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, 147 s.
- HAMPL, M. (2007): *Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice*. Sociologický časopis, 43, č. 5, s. 889–910.
- HAMPL, M. (2009): *Globální systém: stav, současné tendence a možné perspektivy distribuce mocenského potenciálu*. Geografie, 114, č. 1, s. 1–20.
- HAMPL, M. (2010): *Regionální diferenciace společnosti: obecné typy vývojových procesů*. Geografie, 115, č. 1, s. 1–20.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČR*. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M., PAVLÍK, Z. (1977): *On the nature of demographic and geodemographic structures*. AUC–Geographica, 12, č. 1, s. 3–23.
- KORČÁK, J. (1938): *Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti*. Orbis, Praha, 170 s.
- KORČÁK, J. (1941): *Přírodní dualita statistického rozložení*. Statistický obzor, s. 171–222.
- KORČÁK, J. (1966): *Vymezení oblastí maximálního zalidnění*. AUC–Geographica, 1, č. 1, s. 65–72.
- KORČÁK, J. (1973): *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- KUZNETS, S. (1955): *Economic Growth and Income Inequality*. The American Economic Review, 45, s. 1–28.
- LANDES, D. S. (2004): *Bohatství a bída národů*. BB/art s.r.o., Praha, 632 s.
- LAYNE, CH. (2006): *The Unipolar Illusion Revisited*. International Security, 32, č. 2, s. 7–41.
- LINDERT, P. H., WILLIAMSON, J. G. (2001): *Does globalization make the world more unequal?* NBER Working Paper 8228, 45 s.
- NOVOTNÝ, J. (2004): *Společensko-ekonomická diferenciace světa se zvláštním důrazem k rozdílům regionálním*. Disertační práce. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 150 s.
- NOVOTNÝ, J. (2007): *On the measurement of regional inequality: does spatial dimension of income inequality matter?* The Annals of Regional Science, 41, č. 3, s. 563–580.
- PIETERSE, J. N. (2011): *Global Rebalancing: Crisis and the East – South Turn*. Development and Change, 42, č. 1, s. 22–48.
- TAYLOR, P. J. (1989): *Political Geography*. 2nd ed., Longman Scientific and Technical, Harlow, 308 s.
- WALLERSTEIN, I. (1979): *The Capitalist World – Economy*. Cambridge University Press, Cambridge, 305 s.
- WALLERSTEIN, I. (1984): *Long waves as capitalist process*. Review, 7, s. 559–575.
- World Bank (2009): *World development report. Reshaping Economic Geography*. The World Bank, Washington D.C.
- ZAKARIA, F. (2008): *The Post – American World*. Norton, New York, Academia, Praha, 249 s.

Summary

DOES THE ONSET OF TRENDS TOWARDS CONVERGENCE WITHIN THE DIFFERENTIATION OF THE GLOBAL SYSTEM CONFIRM THE GENERAL ASSUMPTIONS ABOUT THE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL AND SOCIAL HIERARCHIES?

There is an ongoing shift in the geographical and social distribution of economic activities within the global system. The long term rise in the dominance of the “West” has been recently not only halted, but in fact reversed. Within the last two decades, close to a fifth of the world’s GDP has been transferred from the core to the semiperiphery, and increasingly also the periphery, of the global system (Tab. 2). Nevertheless, the extent of geographic and social inequalities remains substantial (Tab. 1, 2), wherefore the trend towards convergence is likely to continue. The extent and direction of redistribution of economic power, as the rise of China in particular, attracts the attention of both policymakers and representatives of major corporations. However, more emphasis is generally placed on the search for short-term solutions to immediate challenges rather than on a thorough analysis of the principal forms of inequality and their causal mechanisms. This study therefore represents an attempt at identifying the geographic and geosocial forms of unevenness. It follows the spatial distribution of the economy and the population on one hand and the social distribution of the economy on the other. At the global level, all of these distributions exhibit a large degree of inequality and a similar pattern of their organisation – an asymmetrical hierarchic pattern (simply described as polarity “many minimums” and “few maximums”).

The substantial discrepancy between the hierarchic differentiations of subglobal (civilizational) systems and states in terms of their size and in terms of their level of development represents an important challenge to the world. The general extent of inequalities is comparable, yet the individual forms of hierarchic differentiation can be fundamentally different – e.g. the rank-order of states according to their total GDP and according to the value of GDP per capita (see coefficients of pair correlations in Tab. 3). However, this discrepancy is only significant at the macroregional level of differentiation and with decreasing scale of analysis it transforms into a relative correspondence. Scale/rank differentiation has also an impact on the role played by exogenous (not only physiographic) and endogenous (intra-societal) factors in the formation of geosocietal systems. Fig. 1 illustrates changes in the level of unevenness in the spatial distribution of GDP, population, and natural phenomena (in descending order from the highest to the lowest levels of unevenness), as well as changes in social unevenness for the individual scales of analysis. However, the levels of recorded unevenness have been relativized according to the individual scale ranks: unevenness (H) for a unit of the N scale rank was measured according to the internal differentiation of the units within the N–1 rank. The scale/rank differentiation also influences the dynamics and the direction of development within the cycles of divergence–convergence. However, this influence is partially mediated through other factors, since the succession of divergence–convergence is primarily facilitated by dominant endogenous causal mechanisms.

The observation was accompanied by a discussion of selected features of the organisation and evolution of global differentiation, which were simultaneously, at least partially, empirically documented. The outputs of these analyses can be presented, in a simplified way, in the form of a summary table. This summary is understood as a base for further systematic research and as an elementary guide to the subject at hand. Overall, it specifies 11 characteristics of hierarchic organisations and their conditions, which can be understood as specific topics for further research. However, an analysis of relations and causal mechanisms between the observed characteristics must serve as the principal purpose of such research. These relations are best captured in a combination of two basic dimensions of the classification of systems and their conditions: according to the order of scale and according to their level of structural complexity and the polarity of endogenous and exogenous causes of societal development.

Table – Basic characteristics of hierarchies of (geo)societal systems

Characteristics of the system	Scale of differentiation	
	Micro-mezoregional (subnational)	Macroregional (supranational)
1. Integrity of the system	High	Low
2. The dominant character of the relations forming the system	Cooperation and competition	Unequal competition
(3+4) Level of hierarchy (unevenness)		
3. Size hierarchy	Average to high	Very high
4. Development hierarchy	Variable – low to high	Very high
5. Relationship between size and development hierarchy	correspondence	discrepancy
6. Causal mechanisms of size hierarchy	Predominantly exogenous (sociogeographic)	Predominantly exogenous (complex geographic)
7. Causal mechanisms of development hierarchy	Predominantly endogenous	Predominantly endogenous
(8+9) Predominant development trends		
8. Size hierarchy	Divergence	Divergence
9. Development hierarchy	Divergence–convergence	Divergence–convergence
10. Relationship between physiographic and sociogeographic differentiation	discrepancy	correspondence
11. Geographic dimension of power relations	Insignificant	Significant

Notes: (Geo)societal systems include geographic systems as well as non-geographic, narrowly defined social systems. The first case pertains to systems with predominantly exogenous causality represented by both physiographic and sociogeographic conditions (location, spatial division of labour, etc.). The second case refers to social systems with endogenous – intra-social – causality (but including territorial/geographical forms of social differentiation, e.g. territorial distribution of GDP per capita). The difference between endogenous and exogenous causalities corresponds with differences in semi-complex and complex causality identified in previous studies (e.g. Hampl 2000).

From a certain view point, the table summary could be seen as a “dogma” which replaces the expected concluding discussion. However, the purpose of this paper was to find a point of departure for the study of the hierarchies and uneven distributions inherent to geographical and social systems and to stimulate such discussion by providing some elementary propositions. The following discussions should further broaden their scope and aspire to a more general perspective, since the observed hierarchic differentiations are part of the essential structuration of “society in space” and its evolution. In particular, it pertains to a metaphase commonly referred to as “modernisation”. Moreover, the sequence of the cycles of divergence–convergence and the differentiated application of convergence can be understood as a meta-cycle of development and the course of this cycle as an example of social and geographic (macro)diffusion. This perspective necessitates a different look at long-term future development. What will be the character of the next phase of post-industrial development? It is certainly inaccurate to speak of a “post-modern” era in both the recent and the current

sense of the word. The logic of social development indicates a probable qualitative evolution towards deeper and more complex forms of modernisation, whose name is not relevant at this point and will surely be easily found, eventually. However, certain forms of qualitative change have already been hinted at through terms such as “knowledge economy” or “information society”, as well as through a real push for innovative changes. Alongside the generally accepted technological progress, changes in ideas and social values might prove to be equally important. Current difficulties faced by affluent countries are in many respects a result of degeneration of the traditional values and attitudes associated with market economy and democratic society. On this note, it is possible to conclude the study by a proclamation: it is not necessary to alter the basic principles of modernisation and its associated values, it is, however, necessary to truly fulfil them.

Fig. 1 – Scale/rank differentiation of territorial and social unevenness. X axis – scale/rank differentiation of systems (microregion, macroregion), y axis – relative unevenness of distribution (low, average, high). In legend: spatial unevenness: GDP, population, natural phenomena; social unevenness: GDP per capita. Notes: The schema is partially taken over from a study by Hampl (1998) and completed by an estimation of the differentiation of social unevenness (represented by GDP per capita) according to scale/ranks. In this instance, the information was taken from summary data for selected states, subglobal systems, as well as the global system (Dostál, Hampl 2004; Hampl 2005). However data for units of smaller scales has not yet been adequately analysed. Therefore, a higher degree of variability of unevenness must be expected at these scales – depending on the development level of the observed systems. All cases refer to a characteristic (relativized according to scale) of unevenness H – see definition in notes to Table 1. Sources: Hampl 1971, 1989, 1998, 2005; Dostál, Hampl 2004; Hampl, Pavlík 1977.

Pracoviště autora: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2.

Do redakce došlo 24. 6. 2013; do tisku bylo přijato 11. 2. 2014.

Citační vzor:

HAMPL, M. (2014): Je nástup konvergenčních tendencí v diferenciaci globálního systému potvrzením obecných představ o vývoji územních a sociálních hierarchií? *Geografie*, 119, č. 1, s. 26–49.